

QARAQALPAQ TILINDE MODAL SÓZLERDİN SÓZ SHAQAPLARI SISTEMASINDAĞI ORNI

J.O. Tańirbergenov

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

PhD, doc.

D.R. Iskenderova

2-kurs magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20445578>

Annotaciya. Modal sózler házirgi qaraqalpaq tilindegi sóz shaqapları sistemasında belgili orındı iyeleytuğın sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparı bolıp tabıladı. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi modal sózlerdiń izertleniwi, quramı boyınsha túrleri, sintaksislik xızmeti haqqında sóz etiledi.

Gilt sózler: Mánili sózler, kómekshi sózler, hártárep sózler, dórendi modal sózler, tiykarǵı modal sózler, funkcional modal sózler, subyektiv modallıq, qospa bayanlawısh.

THE POSITION OF MODAL WORDS IN THE SYSTEM OF PARTS OF SPEECH IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Abstract. Modal words constitute a lexical-grammatical category of words that occupy a specific position in the system of parts of speech in the modern Karakalpak language. This article discusses the research history, structural types, and syntactic functions of modal words in the Karakalpak language.

Keywords: Notional words, function words, mixed-character words (independent-dependent words), derivative modal words, primary modal words, functional modal words, subjective modality, compound predicate.

МЕСТО МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В СИСТЕМЕ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Модальные слова представляют собой лексико-грамматическую категорию слов, занимающую определенное место в системе частей речи современного каракалпакского языка. В данной статье рассматриваются история исследования, структурные виды и синтаксические функции модальных слов в каракалпакском языке.

Ключевые слова: Знаменательные слова, служебные слова, слова смешанного характера, производные модальные слова, основные модальные слова, функциональные модальные слова, субъективная модальность, составное сказуемое.

Hárqanday tildiń sózlik quramındaǵı sózler ózleriniń leksika-semantikalıq mánisi, grammatikalıq ózgeshelikleri boyınsha leksika-semantikalıq toparlarǵa – sóz shaqaplarına ajralatuǵını belgili. Tildiń leksikasında modal sózler belgili bir topardı quraydı.

Tilimizde mánili sózlerge de, kómekshi sózlerge de kirmeytuğın bunday sózlerdiń toparına: múmkin, itimal, bálkim, álbette, sózsiz, qısqası, tuwrı, rasında, haslında, anıǵında, haqıyqatında, menińshe, senińshe, birinshiden, kerisinshe, negizinde, túbinde hám t.b. sózler kiredi. Bul sózler óziniń semantikalıq hám grammatikalıq belgileri jaǵınan basqa sóz shaqaplarındadıǵı sózler toparınan ayırıladı, yaǵnıy, mánili hám kómekshi sózlerge de usamaydı.

Olar óz aldına bólek turǵanda zattıń yaqı qubılıstıń atamasın bildirmeydi, basqa sózler menen birge qollanılıp, olarǵa hár túrli modallıq reńkler beredi, awıspalı mánide jumsaladı.

Modal sózi latin tilindegi “modus” sózinen alınıp, qaraqalpaq tilinde *ólshew, usıl* degen mánilerdi ańlatadı. Modal sózler házirgi qaraqalpaq tilinde sanı boyınsha az bolıwına qaramastan, mánisi hám xızmeti jaǵnan ózine tán ózgesheliklerge iye. Óziniń leksikalıq hám grammatikalıq belgileri boyınsha basqa sóz shaqapları menen baylanıslı boladı. Olardıń kópshiligi atlıqtıń geypara jalǵawları menen ózgeredi, geyde affiksler qabıl etedi, sintaksislik jaqtan kiris aǵza xızmetin atqaradı.

Qaraqalpaq tilindegi modal sózler birinshi ret N.A.Baskakovtıń miynetinde sóz etilip, olardı janapaylar menen birge bir sóz shaqabı dep kórsetken. Ol qaraqalpaq tilindegi *shıǵar, kerek, demek, edi, eken, emish* sózlerin janapay hám modal sózler dep qaraydı hám mısallar keltiredi [1,477].

Ótken ásirniń 60-jıllarınıń baslarında modal sózler mektep sabaqlıqlarında “Hártárep sózler” degen termin menen atalǵan. Biraq bul termin lingvistikalıq terminlerdiń qatarınan orın almadı. Sonlıqtan ol qaytadan *modal sózler* termini menen atala basladı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde gáptegi modallıq máni tiykarında feyildiń meyil kategoriyası, modal sóz hám janapaylar menen bildiriledi. Haqıyqatında, feyildiń meyil kategoriyası – háreketniń haqıyqatlıqqa qatnasın bildiriwshi morfologiyalıq qural. Biraq buǵan qarap modal sózlerdi feyildiń meyil kategoriyası menen shatastırıwǵa bolmaydı. Sebebi meyil – feyildiń kategoriyası, al modal sózler feyil kategoriyasına kirmeydi, ol sóylewshiniń haqıyqatlıqqa bolǵan kózqarasın gápler arqalı bildiredi. Kópshilik modallıq reńkler tek usı modal sózlerdiń járdemi menen ǵana konkret bildiriledi. Sonlıqtan da bunday sózler toparı sóz shaqabınıń ayırım kategoriyası sıpatında óz aldına bólek alıp úyrenilgeni durıs.

Modal sózler mánilik jaqtan atlıqqa da, kelbetlikke de, sanlıq hám almasıqqa da, ráwishke de, feyilge de, tańlaq hám eliklewishke de, sonday-aq, kómekshi sózlerge de usamaydı, yaǵnıy, olar qanday da bir zattıń ataması bola almaydı, yamasa sol zattıń belgisin yaqı sanın bildirmeydi, al olar sóylewshiniń haqıyqatlıqqa qatnasın bildiriwdegi kózqarasın ańlatadı. Sóylewshi qanday da bir real haqıyqatlıq haqqında tıńlawshıǵa óz pikirini bayanlaǵanda onı maqset, shárt, usatıw, anıq, isenim yaqı gúman, boljaw, tastıyıqlaw yaqı biykarlaw t.b. usaǵan kózqaraslar negizinde bildiriwi múmkin. Mısallar: *Demek*, dushpan ózine qaraganda ádewir ústem (K.Mámбетov). *Aqırı*, awırıwdıń azabı azmaz bolsa da tarqalǵanday boldı (K.Mámбетov). Bunnan, *báلكim*, qaǵazda durıs bolsa, *demek*, is júzinde durıs bolǵan degen úyrenshikli álpetti kóriwimizge boladı (T.Qayıpbergenov). *Tilekke qarsı*, bizde kórkem ádebiyat boyınsha alım degen ataq ushın izertlew jazatuǵınlar kóp. *Óziń, máseleń*, bir qıylı ótken kúndi, bir orınnan qozǵalmay turǵan quyashtı, aydı, bultlardı kórdiń be? (T.Qayıpbergenov). *Durıs*, siz uqıplı, qarıwlı hayalsız (J.Aymurzaev).

Al keshte ol, *sózsiz*, awılǵa qayıp keledi. Awzında sóz turmaytuǵın adam bosa, *álbette*, sır shashatuǵını turǵan gáp (T.Qayıpbergenov). *Haqıyqatında da*, at hám sharshaǵan hám shóllegen hám ash bolǵan edi.

Bul berilgen mısallarda *demek, aqırı* modal sózleri pikirdiń ulıwmalıq juwmaǵın, *báلكim* modal sózi gúmandı, isenimsizlikti, boljawdı, *durıs, haqıyqatında, sózsiz* modal sózleri ayılǵan oy-pikirdiń anıqlıǵın, haqıyqatlıǵın, durıslıǵın tastıyıqlap, oǵan isenimdi bildirip tur.

Aytılğan pikirdiñ haqıyqatlıqqa qatnası sóylewshige baylanıslı bolmay keliwi de múmkin, bunday qatnas obyektivlik modallıq dep ataladı. Obyektivlik modallıq qálegen gápte feyildiñ meyil hám máhál formaları arqalı bildirilip, real háreketti (keledi, kelgen edi) yamasa real emes háreketti, buyırıqtı shárttı, tilekti (kel, kelse edi, keler me edi) anlatadı.

Geyde sóylewshi aytılğan pikirge óziniñ subyektivlik qatnasın bildiriwi de múmkin, bunday qatnas subyektiv modallıq dep ataladı. Mısalı, *ol keledi* degen gápte sóylewshiniñ aytılğan pikirge qatnası kórinbeydi, yaǵnıy, subyektivlik modallıq joq. Al, eger de *ol, álbette, keledi* degen gápte sóylewshiniñ isenim bildiriw mánisi bildirilgen. Subyektivlik modallıqqa anıqlıq, isenim, tastıyıqlaw, gúman, shamalaw, boljaw, usatıw, ekspressivlik bahalaw, kúsheytiw, shárt usaǵan túsiniqler kiredi. Usınday mániler tilde ayrıqsha intonaciya, sózlerdiñ ornın tártibi, feyildiñ meyilleri, affiksler, janapaylar, tańlaqlar hám t.b. arqalı bildiriledi. Kórsetilgen qurallardıñ ishinde subyektivlik modallıqtıñ bildiriliwinde, ásirese, modallıq máni bildiriw ushın basqa sóz shaqaplarınan ajuralıp shıqqan arnawlı sózler hám sóz dizbekleri ayrıqsha ornın tutadı.

Modal sózlerdiñ óz aldına sóz shaqabı bolıp qalıplesiwinde olardıñ semantikası ayrıqsha baslı belgi xızmetin atqaradı. Ayırım sózler gápte óziniñ dáslepki leksikalıq mánilerin ózgerтип hár qıylı modallıq (pikirdiñ anıqlıǵı, isenimligi, anıq emesligi, gúmanlı bolıwı hám t.b.) mánilerde qollanıla baslaydı, sonlıqtan da olar modal sózlerge ótedi. Mısalı: Qoy, sol bir háptesi *durıs*, soǵan shekem olar da bir jaǵınan kelip qalar (Sh.Seytov). *Durıs*, xojalıq danalıǵına súyeniw kerek (T.Qayıpbergenov). Birinshi mısalda “durıs” sózi óziniñ tiykarǵı mánisinde qollanılsa, ekinshi mısalda ol sóylewshiniñ isenimin bildiriw, modallıq mánide qalıplese di hám usı mánisinde qollanılgan. Bunday jaǵdayda kórsetilgen sózler gáptiñ basında yamasa basqa poziciyalarda kelip, kiris funkciyasına ótedi hám kiris aǵza xızmetin atqaradı.

Morfologiyalıq jaqtan modal sózler ózgermeytuǵın sózler toparına kiredi. Olar hár qıylı sóz shaqaplarınan belgili bir formada modallıq mánide qalıplese di hám usı mánisinde ayırım morfemalarǵa ajratılmaydı, sóz ózgerтипshi affikslerdi qabıllamaydı. Modal sózlerge belgili bir formadaǵı atawıshlar da, feyiller de óte beriwı múmkin. Máselen: *atlıqlar*: haqıyqatında, aqır-ı, mısıl-ı, shama-sı, tiykar-ı-nda hám t.b. *kelbetlikler*: durıs, sózsiz, iras, shubhasız, tuwrı hám t.b. *sanlıqlar*: birinshiden, ekinshiden, birinshi gezekte t.b. *almasıqlar*: menińshe, senińshe hám t.b. ráwıshler: kerisinshe, qırsıǵına, aqırında, qasaqana hám t.b. *feyil formaları*: demek, aytpaqshı, aytayıq hám t.b.

Qaraqalpaq tilindegi modal sózler qurılısı boyınsha tiykarǵı modal sózler hám funkcional modal sózler bolıp ekige bólinedi [2: 411-414].

Tiykarǵı modal sózlerge ózleriniñ dáslepki leksikalıq mánisin ózgerтип, házirgi waqıtta tek modallıq mánide qollanılatuǵın sózler kiredi. Olar morfemalarǵa bólinbeydi: álbette, bálkim, múmkin, itimal hám t.b. Tiykarǵı modal sózlerdiñ ayırımları arab hám parsı tillerinen ózlestirilgen sózler (álbette, bálkim, múmkin) bolıp esaplanadı.

Funkcional modal sózler dep kontekstke qaray birde óziniñ tiykarǵı leksikalıq mánisinde, birde modallıq mánide qollanılatuǵın sózlerge ayıladı. Mısalı: 1. Seniñ gápleriniñ *durıs*, balam (T.Qayıpbergenov). 2. *Durıs*, Nısan Najimovich biziñ de sheke shashımız aǵarıp kiyatır (T.Qayıpbergenov). Birinshi mısaldaǵı *durıs* sózi óziniñ kelbetlik mánisinde qollanılgan, al ekinshi mısaldaǵı *durıs* sózi aytılğan pikirdi tastıyıqlap, modallıq máni anlatadı.

Jáne de mısal keltireyik: Ol atına qamshı bastı, tezirek jetse perzentin alıp qalıwǵa *shaması* jetetuǵınday kórindi oǵan. Qádir biziń qurbımız edi, mına zamanlastıń bolsa as bererlik *shaması* joq (Sh.Seytov). *Shaması* – atlıq sóz. Olar Juman bay menen Sıdıq molla túwe, Qanlıqılıshtıń sıyınǵan qudayı Jóneyttan da mıqlı boldı-ǵoy, *shaması!* (Sh.Seytov). *Shaması*, bir jerlerge tayıp ketip qulaǵan bolsa kerek (Ó.Xojaniyazov). *Shaması* – modal sóz.

Quramı boyınsha modal sózler bir túbirden ibarat bolıp, basqa morfemalarǵa ajıralmaydı: iras, durıs, álbette, múmkin, itimal hám t.b. Mısalı: Klass biytanı bolǵanlıqtan, *álbette*, balalar da biytanı (Sh.Seytov). Balalar jınılasıp qarap otırǵanday: *múmkin*, qaramay da otırǵan shıǵar, maǵan sonday seziledi (Sh.Seytov). *Durıs*, klopelin qan basımdı tez túsiredi. Lekin, dáriniń kúshi qaytqannan keyin basım birden aspanǵa kóteriledi (M.Nızanov). *Múmkin*, búgin náwbetshilikte turǵan shıǵar. Bul jerden tabılmasa azanda institutqa baraman (M.Nızanov).

Dórendi modal sózlerdiń quramında hár qıylı sóz jasawshı hám sóz ózgeriwshi affiksler boladı, biraq bul affiksler modal sózlerdi jasamaydı (modal sózlerdiń sóz jasawshı arnawlı affiksleri joq), olar usı sózlerdiń modallıq mánige ótkenge deyingi forması bolıp esaplanadı.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi modal sózlerdiń quramında -sız//-siz (shubhasız, sózsiz), -sha//-she (oylawımsha, menińshe, senińshe) sóz jasawshı affiksleri ushırasadı. Olar dáslep usı sózlerdiń tiykarınan kelbetlik hám ráwishler jasaǵan, keyninen bul formalar modal sózge ótken.

Mısalı: Men de, *ózimshe*, solar kibi alpinist ataǵına erisiwdi kúsewshilerdiń birimen (T.Qayıpbergenov). *Menińshe*, onı “juwas, awıldıń balası” dep ayaytuǵın edi (M.Nızanov). Elge, *sózsiz*, jeńis penen keledi (Ó.Ayjanov).

Kóplegen modal sózler seplik, tartım, betlik formalarında qollanıladı.

a) tartım formaları: *shaması*, *aqırı*, mısalı hám t.b. Mısalı: Qarasam, Baǵdiyar qoltıǵımnan súyep atırǵan eken, *shaması*, jıǵıla jazlaǵan qusayman-aw (S.Xojaniyazov). *Aqırı*, barlıq bálamattıń aldı alınıwı zárúr (T.Qayıpbergenov).

b) seplik formaları: haqıyqatında, anıǵında, birinishiden, baxtıımızǵa hám t.b. Mısalı: *Shınında da*, qay waq bir waq usınday álama-juwa sózdiń baslanatuǵınına Súyindiktiń kózi jetken edi (T.Qayıpbergenov). *Shınında*, ol hesh jaqqa ketken joq úyinde jatır (M.Nızanov).

Haqıyqatında, ol ele sol qorqınıshtan shıǵa almay otır ma, yaki saparınıń bunday kewilsiz juwmaqlanǵanına qapa ma, ol tek ózine ǵana ayan edi (M.Nızanov). *Baxtıımızǵa*, “Ullı Úmit qaǵazı” bir jerde jatsa... Murat shayıqtıń júzi bulıttan shıqqan quyashtay jadrap sala berdi (T.Qayıpbergenov).

v) betlik formaları: aytayıq, bileseń be. Mısalı: *Aytayıq*, jıl sayın balıq ishki kólden tereńge kóshedi (Ó.Ayjanov). *Bileseń be*, sen bizlerdi jazalawǵa aparatırıpısań (T.Qayıpbergenov).

g) atawısh feyil, kelbetlik feyil, hal feyil formaları: demek, aytpaqshı, aytqanday. Mısalı: *Aytqanday*, sol tuwralı ózlerimiz de sóylesip kiyatır edik (Ó.Ayjanov). *Aytpaqshı*, Shımbayǵa barıp qayttı dep esittim be? (Sh.Seytov). *Aytqanday*, jumıstıń jaǵdayın aytayın (K.Sultanov).

Demek, meniń tamırımında musılman qanı da aralas aǵıp tur (M.Nızanov). *Demek*, hárqaysısı bir xızmet atqaratuǵın bolsa kerek (M.Nızanov).

Sintaksislik jaqtan modal sózler ulıwma ǵápke yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı bolıp, ayılǵan pikirge subyektivlik bahanı bildiredi. Olardıń bir toparı (báلكim, álbette, menińshe, mısalı) ǵáptiń basqa aǵzaları menen sintaksislik baylanısqa túspeydi, tek mánilik jaqtan ǵana

baylanisadi. Al ayırım modal sózler qospa bayanlawishtiń quramında qollaniladı. Mısallar: *Álbette*, bul siziń qolıńızdan keledi. *Báلكim*, ol úydiń átirapında aylanıp júrgen shıǵar. *Menińshe*, usı awılда súyenishleri bar (T.Qayıpbergenov). Bul mısallarda modal sózler gáptiń basqa aǵzaları menen sintaksislik baylanisqa túspegen, tek mánilik jaqtan ǵana baylanisqan.

Mısalı: Eginlerdi tez jıynap alıw *kerek*. Onıń aytqanın buljıtpay orınlawı *tiyis*. Qıraw túspey turıp qawınlardı úzip alıwımız *lazım* (K.Mámбетov).

Bul mısallardaǵı modal sózler tek qospa bayanlawishtiń quramında qollanılǵan.

Kórsetilgen ózgeshelikler modal sózlerdi basqa sóz shaqaplarınan ajıratıp kórsetiwshi tiykarǵı belgiler bolıp esaplanadı. Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, modal sózler házirgi qaraqalpaq tilindegi sóz shaqapları sistemasında belgili orındı iyeleytuǵın sózlerdiń leksika-grammatikalıq toparı bolıp tabıladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. – Москва, 1952. – С. 477.
2. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис: Билим, 1994. – Б. 411–414.
3. Бердимуратов К., Есемуратов А. Қарақалпақ тили сабақлығы. I бөлим. – Нөкис: Билим, 1962. – Б. 57.
4. Қутлымуратов Б. Хэзирги қарақалпақ тилиндеги модаль сөзлер // ӨзИАҚҚБ хабаршысы. №1. 1965. – Б. 69–84.
5. Бекбергенов А. Модальные слова как самостоятельная часть речи в современном каракалпакском языке // Қарақалпақ тил билиминиң айырым мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – С. 45–54.